

позоставались в Ковалю Лукяна, зятя моего<,> то тии вещи вному Лукяну Ковалю належат, и жеби нѣхто не интересовался до ти(х) вещей<,> А хто могль сей дестамен(т) касовать албо переписа(т), то на афеми трижды прокля(т)<,>

Амѣнь, амѣнь, амѣнь.

(підпис адресанта) – В.Г.

Списался сей дестаме(н)ть в го(с)подѣ в Рацка,- зятя моего, в Ковалю(х) – при люде(х) че(с)них и вѣри годни(х): Хведор Пошиваній, Петро Гонча(р) бугулавски(й), Степанъ Ухо.

(підпис адресанта) – В.Г.

¹Рукописи виявлені у фонді XXXII Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Інші, що використані для порівняння, локалізуються в колекції О. Лазаревського; ²Пор. Горобець В.І. Філіграни на бумаге украинских рукописей XVIII в. (материалы к отечественному своду водяных знаков) // Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского. – К., 1989. – С. 108-109; ³Там само. – С. 114; ⁴Там само; ⁵Там само. – С. 105; ⁶Там само. – С. 114, 115; ⁷Там само. – С. 115; ⁸Очевидно, анафема; ⁹Угорі над рядком: “и взялъ вдь куръ десь коп три” (невиразна помітка).

О.І. Ніка, канд. філол. наук

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУІ – ХУІІ СТ. У НАУКОВІЙ РЕЦЕПЦІЇ І. ФРАНКА

Уточнюються хронологічні межі періоду та процеси націоналізації і демократизації української літературної мови другої половини ХУІ – ХУІІ ст.

The chronological limits of the period and both processes of nationalization and democratization of the Ukrainian literary language of the second half of the 16th – 17th centuries are specified.

У колі наукових інтересів І. Франка-мовознавця¹ були питання історії української літературної мови. В українському мовознавстві вчений переважно відомий за рядом статей, в яких осмислює і переосмислює проблемні питання, що постали в процесі мовної дискусії 90-их років ХІХ ст. Еволюційний характер поглядів лінгвіста на перспективи розвитку української літературної мови є підґрунтям для теоретичних роздумів про поступ української

літературної мови як єдиної літературної мови чи двох її варіантів. Аргументуючи так чи так згадану проблему, І. Франко намагається доповнити і деталізувати її історико-мовними фактами попередніх періодів розвитку української мови, зокрема постійно апелює до періоду другої половини ХУІ – ХУІІ ст. У нього немає окремих аналітичних досліджень історико-мовного плану про цю добу, проте в ряді історичних, літературознавчих та ін. статей, у передмовах до друкованих ним апокрифів містяться цікаві міркування про цей період української літературної мови. Принагідні висловлювання про мову окремих пам'яток і узагальнення про стан і статус літературної мови цієї доби дозволяють створити цілісну картину уявлень І. Франка як дослідника історії української літературної мови другої половини ХУІ – ХУІІ ст.

У науковій літературі з історії української літературної мови хронологічні межі зазначеного періоду визначаються по-різному. Так, у статті “Говоримо на вовка – скажімо і за вовка” І. Франко виділяє всеукраїнську добу, що тривала “після Люблінської унії 1569 р. аж до козацької хуртовини 1648 р. ...Війни козацькі розірвали той зв'язок, унія, що запанувала в Червоній Русі з початком ХУІІІст., завершила розрив”².

Отже, верхньою межею цього періоду вважаємо Люблінську унію, тобто середину ХУІ ст. Аналогічної думки притримувався І. Огієнко, починаючи з другої половини ХУІ ст. польську добу³. Дещо інший підхід до періодизації історії української літературної мови в підручниках П.П. Плюща⁴ та В.М. Русанівського⁵. Так, у “Історії української літературної мови” П.П. Плюща злито два різних періоди в розділі “Стара українська літературна мова. Літературно-писемна мова української народності ХІУ – першої половини ХУІІ ст. (часів перебування України під владою Литви і Польщі)”. На думку автора найновішого підручника з курсу історії української літературної мови, В.М. Русанівського, ХУІ ст. можна поєднати з ХІІІ – ХУ ст. для характеристики “Літературної мови післямонгольської доби”.

У цьому разі нам видаються більш слушними думки І. Франка та І. Огієнка про якісно іншу літературну мову з середини ХУІ ст., що пов'язано із утворенням Речі Посполитої, зміною суспільних, культурних та ін. пріоритетів. Викликана прийняттям релігійної унії дискусія не стала формальною і схоластичною. Подув із Заходу був тим благодатним ґрунтом, на якому суперечка навколо унії

перетворилася на ідею самоідентифікації українців. Із середини ХУІ ст., особливо після появи конфесійних текстів українською мовою, релігійна і мовна ідентифікація ототожнюється. Поступове літературне утвердження живомовної стихії в різних сферах суспільного життя розширює в порівнянні із 60-90 роками ХУІ ст. розуміння мовної самоідентифікації.

Нижня хронологічна межа цього періоду викликає більше дискусій, оскільки після 1654 року “польська доба” в історії української літературної мови закінчилася. У підручниках І. Огієнка і П.П. Плюща наступний період триває із середини ХУІІІ ст. до кінця ХУІІІ ст. і, за влучною характеристикою І. Огієнка, має назву московської доби. Втім, за класифікацією В.М. Русанівського, ХУІІІ ст. – перша чверть ХУІІІ ст. – це розквіт староукраїнської літературної мови.

Друга половина ХУІІІ ст. для України була добою великої політичної і соціальної кризи. Війни зумовили заселення Лівобережжя і формування нової культури, яка, за словами І. Франка, зашлеплена на основі польських традицій, але змушена гнутися під московські впливи. Не викликає заперечення той факт, що після 1654 року літературна мова вже починала йти за новою течією, проте прогресивні тенденції до націоналізації і демократизації мови, започатковані із середини ХУІ і першої половини ХУІІІ ст., були ще дуже виразними в свідомості її носіїв. Наступи на українську автономність у цей час не мали очевидного, безпосереднього відношення до мови (з 90-их років ХУІІІ ст. українська церква підпорядковується московському патріархату, спостерігається відтік інтелектуальної еліти до Москви та ін.).

Цей період обґрунтував П.Г. Житецький у статті “Нарис літературної історії української мови в ХУІІІ ст.”, підсумовуючи, що “без сумніву, в ХУІ – ХУІІІ ст. українська мова йшла за новою течією, а не за старою. В цьому легко переконатися, порівнюючи писемні пам’ятки однакового змісту – пізніші з найдавнішими”⁶. Навіть із назви статті П.Г. Житецького випливає, що, беручи до уваги лінгвістичні критерії, він розглядає ХУІІІ ст. сукупно, цілісно, без поділу його на дві половини. Дещо подібні зауваження спостерігаємо і в роботах І. Франка, який починає “козацьку хуртовину” 1648 року як розрив чи початок розриву всеукраїнської літературної мови, що закінчився з початком ХУІІІІ ст.

Обґрунтування цього періоду також подано в монографіях І. Огієнка⁷, В. Чапленка⁸ та ін. У лінгвістичних студіях В. Чапленка розвиток української мови починається лише із ХУІІ ст., коли літературна мова орієнтується на “живу частину їхньої (українців) етнічної дійсності, безпосередню форму живої думки і чуття”. Щоправда, в цих наукових розвідках немає конкретної прив’язаності до одного визначеного періоду, бо основне для них – показати нові і визначальні тенденції в розвитку української літературної мови із зазначенням їх витоків і наслідків, для чого залучаються інші зрізи мови, проте в цих дослідженнях не ставиться мета системного аналізу функціонування літературної мови в усіх жанрах і стилях із проєкцією на літературну мовну норму.

Загалом є підстави вважати, що за рядом критеріїв друга половина ХУІ ст. та ХУІІ ст. становлять разом більш-менш однорідний, компактний історико-мовний період української літературної мови.

Які ж суспільно-політичні чинники визначають початок такого окремого періоду? На думку І. Франка, друга половина ХУІ ст. характеризується принаймні трьома важливими явищами: Люблінською унією, появою церковних братств, розвитком друкарства в Україні⁹. Ці фактори сприяли піднесенню суспільного духу і національних почуттів українців, поживавленню літературної діяльності і розвитку духовного життя серед найширших народних мас. Літературна мова, адекватно відображуючи зміни у свідомості її носіїв, поступово демократизується і націоналізується. І. Франко чи не вперше в україністиці характеризує цю добу в галузях історії української літератури та історії української літературної мови як всеукраїнську і національну: “Се була пора дуже важна в історії духового розвою України, пора, в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література”¹⁰. У передмові до першого тому видрукуваних ним апокрифів та статтях відзначає, що національна доба, яку традиційно починають із виходу “Енеїди” І. Котляревського, насправді почалася не з ХУІІІ ст., а з другої половини ХУІ ст.: “Тільки з часом науковими дослідками показано, що ся мова була готова вже в ХУІ ст., проривалася в писану літературу в Пересопницькій євангелії половини ХУІ в., в євангелії Тяпинського з кінця того ж віку, в українських інтермедіях та віршах ХУІІ – ХУІІІ в. І загалом скрізь, де свободна творчість поневолі хапалася свободної, живої, не зв’язаної

шкільними шаблонами мови”¹¹. Із таких міркувань випливає, що формування літературної мови на народнорозмовній основі продовжувалося протягом ХУІІІ ст., проте багато в чому оглядаючись на другу половину ХУІ – ХУІІІ ст.

У поняття “всеукраїнська, дійсно національна література”, а , відповідно, і літературна мова І. Франко вкладає декілька ознак. Перша – соборний характер української мови. У часи Речі Посполитої Галичина чи не вперше після часів Київської Русі становила з Наддніпрянщиною єдину державу, що відображувалося на характері мови: “писателі... виходили хто з Червоної Русі, хто з Волині чи з Придніпрянщини, працювали і писали раз у Львові, потому у Вільні, Острозі, Луцьку, Києві і Чернігові”¹². Друге – писали мовою, по-тодішньому, близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, і останнє – мовою зрозумілою по всіх усядах Русі-України.

До сказаного є принаймні два уточнення. У статті “Літературна мова і діалекти” І. Франко, обґрунтовуючи основу того типу, яким “мусить явитися літературна мова всіх українців”, дещо перегруповує поняття національного характеру мови: “та мова на величезному просторі від Харкова до Кам’янця-Подільського виявляла таку однастайність, такий брак різкіших ввідмін, який вповні відповідав українському національному типові, також “вимішаному” і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі”¹³. При цьому І. Франко виходив із ідеї тяглості, спадкоємного характеру старої і нової української літературної мови.

Друге уточнення стосується того, що тодішня староукраїнська мова була близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства. Якщо на середину ХУІІІ ст. і, умовно кажучи, десь до кінця ХУІІІ ст. українська інтелігенція була і могла б у подальшому стати основою національного поступу, то з часом, не витримавши “планового наступу католицизму,... вища православна інтелігенція... покинула батьківську віру й пристала до віри чужої, тим самим зріклися й своєї української нації”¹⁴. Унія, що викликала національну самоідентифікацію православних українців, стала “нещасливою суперечкою, що глушить найкращі сили і завершується зрештою страшною громадянською, так званою “козацькою” війною”¹⁵. У “Треносі” М. Смотрицького оплакується перехід у католицизм десятків православних родин: Острозьких, Слуцьких, Заславських, Збарзьких, Вишневецьких, Сангушків, Чорторійських

та ін. Шляхетську молодь, яка навчалася в латинських прокатолицьких школах, виховували “у польським державнім дусі і впоювали в молодіж почуття єдності польської і руської націй, а властиво зовсім ігнорували існування руської нації”¹⁶. Пропагована колонізація вищих верств тодішнього суспільства в соціальних, релігійних та ін. інтересах здебільшого стосувалася лише останніх, у мові вона збільшила вміст полонізмів.

Суспільний розвій досягається зростом міщанства з його братськими школами, друкарнями і козацтва, яке перетворилося із оборонця Речі Посполитої на її ворога. До міщанства та козацтва долучається і селянство, яке залишилося і національним, і православним. Як бачимо, тенденції літературної мови до націоналізації і демократизації пов’язані між собою, орієнтація на дещо ширшу соціальну базу спричинюється до проникнення живої народної мови практично в усі жанри і стилі тодішньої української мови.

Беззаперечно, що “постання нового літературного язика, невиробленого і макаронічного, та все-таки ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять konieczними студії над старою мовою церковних книг”¹⁷. Докладно аналізуючи полемічні твори кінця ХУІ ст. і початку ХУІІ ст., І. Франко на прикладі мовотворчості І. Вишенського подає загальну характеристику літературної мови, що є образом “того хаотичного стану, в яким находився наш язик в початку своєї літературної кар’єри, виломлюючися з обіймів церковщини”¹⁸. Створення не сухих теологічних трактатів, а живої картини стану української суспільності вело до поступової втрати авторитету церковнослов’янської мови та її забування, утвердження нового способу мислення і вираження думок. Для ілюстрації упадку церковнослов’янської мови в ХУІ ст. І. Огієнко наводить декілька фактів. Так, князь Курбський переклав бесіди св. Іоана Златоуста церковнослов’янською мовою і надіслав свій переклад Костянтину Острозькому. Останньому сподобався переклад, проте він порадив перекласти текст ще й польською мовою “для ліпшого ради виразуміння”. Нарікання на низький рівень володіння церковнослов’янською мовою читаємо в трактаті Петра Скарги “Про єдність Божого Костьолу”. Звернення до польської мови для розуміння церковнослов’янської зумовило переклад або переробку польських пам’яток тлумачно-богословського та ораторсько-

проповідницького характеру. Наприклад, із першої половини ХУІІ ст. збереглися два такі рукописи: “Виклад місць трудніших у Старозаповітних книгах” і збірка казань під назвою “Книга третя казана розниє”.

За своїм призначенням і здатністю передавати не тільки коло тем, пов’язаних із наукою і культурою, а й звичайні, побутові, життєві явища стара книжна українська літературна мова і українська народна мова виразно дистанціювалися. Живомовні вкраплення поруч із церковнослов’янізмами, полонізмами, латинізмами, а згодом і росіянізмами, були периферійними в домінуванні книжних українських варіантів, і разом визначали мовну тканину літературного утворення. На противагу книжній українській літературній мові – як її заперечення – українська мова на етнічній мовній основі починає літературно утверджуватися в окремих жанрах і стилях. Так, йдеться про найдавніші записи українських пісень “Про Штефана-воеводу”, “Про козака і Кулину” (до речі, першій присвячена окрема стаття І. Франка “Найстарша українська пісня”), про науково-практичний жанр (травник кінця ХУІ ст. (публікація тексту і коментар В.В. Німчука), лікарський poradник ХУІІ ст. у рукописному варіанті), про актову та господарсько-ділову мову з Полісся, Волині, Наддніпрянщини та ін.

У ХУІІІ ст. розрив із літературно-мовною традицією старої доби в Наддніпрянській Україні спричинився до ширшого і глибшого використання української народної мови як літературної.

¹Франко З.Т. Франко як мовознавець // Мовознавство. – 1986. – №4. – С. 33 – 41; ²Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка // Франко І. Збір. тв. У 50-ти т. – Т. 28. – К., 1980. – С. 174; ³Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995; ⁴Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971; ⁵Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001; ⁶Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в ХУІІ ст. // Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К., 1987. – С. 42; ⁷Огієнко І. Українська літературна мова ХУІ ст. і Крехівський Апостол 1560-х років. – Варшава., 1930; ⁸Чапленко В. Українська літературна мова. Її виникнення і розвиток (ХУІІ ст. – 1917 р.). – Нью-Йорк, 1955; ⁹Франко І. Українці // Франко І. Збір. тв. У 50-ти т. – Т. 41. – К., 1984. – С. 173 – 174; ¹⁰Франко І. Говоримо... – С. 174; ¹¹Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко І. Збір. тв. У 50-ти т. – Т. 37. – К., 1982. – С. 206; ¹²Франко І. Говоримо... – С. 174; ¹³Там же. – С. 206; ¹⁴Огієнко І. Українська ... – С. 66; ¹⁵Франко І. Нарис українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Збір.

тв. У 50-ти т. – Т. 41. – К., 1984. – С. 233; ¹⁶Франко І. Українці. – С. 175;
¹⁷Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. // Франко І. Збір. тв. У 50-ти т. – Т. 41. – К., 1984. – С. 42;
¹⁸Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Збір. тв. У 50-ти т. – Т. 30. – К., 1980. – С. 54.

Р.Є. Кисельов, асп.

ПОЧАЇВСЬКІ ВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. У СВІТЛІ ПРАЦЬ М.О.МАКСИМОВИЧА ПРО СТАРОУКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ

Висвітлено риси української фонетики, лексики, стилістичні особливості видання “Науки парохіальні” (Почаїв, 1792).

Features of the Ukrainian phonetics, lexicon, stylistic peculiarities of issuing “Parochial sciences” (Pochayiv, 1792) are explained.

У праці “Книжная старина южнорусская” (1850) М.О.Максимович подав хронологічний список з близько 40 кириличних видань Почаївського Успенського монастиря і справедливо зазначив, що згодом він може значно поповнитися¹. На сьогодні відомо приблизно 250 таких видань². Дослідження пам’яток староукраїнської мови у бібліографічному, літературознавчому та мовознавчому аспектах посідає помітне місце в науковій спадщині М.О.Максимовича.

Хоча М.О.Максимович спеціально не вивчав мову почаївських стародруків, проте мовознавчі проблеми, порушені ним у процесі вивчення інших староукраїнських пам’яток ХУІ – ХУІІІ ст., залишаються актуальними і для аналізу церковнослов’янської та української мов у почаївських виданнях.

Його уважне дослідження особливостей церковнослов’янської мови давньоукраїнських пам’яток, як відомо, допомагало виявляти в полеміці з М.Погодіним первинну мовну базу їх творців або переписувачів шляхом аналізу відступів від мовної норми. Цей підхід залишається плідним і при застосуванні до пам’яткового матеріалу, яким є почаївські стародруки. Вже побіжний погляд на богослужбові книги, видані в Почаєві, і, тим більше, ораторсько-проповідницьку прозу церковнослов’янською мовою